

BEATA BOROWSKA¹, STANISŁAW GOŁUB²

NIEZNANE GROBY MASOWE CMENTARZA JENIECKIEGO
STALAGU 319A I C ODKRYTE W CHEŁMIE
PODCZAS PRAC BUDOWLANYCH

OPIS BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

W kwietniu 2019 roku Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Chełmie został zawiadomiony o odkryciu w czasie budowy ludzkich szczątków, które wystąpiły w skarpie zewnętrznej, przy murze cmentarza graniczącego z terenem budowy (fot. 1)³. Po wydaniu pozwolenia na prowadzenie badań ratowniczych podjęto prace. Oczyszczono skarpe w celu lokalizacji ewentualnych grobów i wytyczenia wykopów⁴. Ze względu na tempo inwestycji budowlanej prace musiały zostać zintensyfikowane. W części północnej natrafiono na dwa większe skupiska kości ludzkich, które początkowo uznano za grób 1 i 2 (por. fot. 1). W celu weryfikacji założono wykop 1 o długości ok. 15,5 m i szerokości ok. 0,8 m⁵. Po przystąpieniu do eksploracji okazało się, że jest to duży wielowarstwowy grób masowy, który postanowiono oznaczyć jako nr 1, a szkielety i ich fragmenty wewnątrz jako kolejne pochówki numerowane od 1. Uchwycono dobrze czytelną w profilu południową krawędź grobu w postaci przemieszanego zaciemnienia (wkopu) na tle twardej kredy calcowej. Zidentyfikowano zachodnią część jamy grobowej, którą tworzyły ściśle ułożone pochówki (fot. 2). Natomiast nie uchwycono granicy północnej,

---

¹ Uniwersytet Łódzki, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska, Katedra Antropologii.

² Firma Usługi Archeologiczne, Chełm.

³ Jest on położony przy alei Przyjaźni, dawniej przy ulicy Okszowskiej.

⁴ S. Gołub, *Chełm, ul. Okszowska/Aleja Przyjaźni. Stalag 319 – cmentarz. Dokumentacja z ratowniczych prac archeologicznych. Sezon 2019*, Chełm 2019, mps w archiwum WUOZ, Delegatura w Chełmie.

⁵ Nie można było założyć szerszego wykopu, ponieważ groziło to zawaleniem kamiennego muru cmentarza.

ponieważ znajdowała się poza granicami działki budowlanej. Zidentyfikowano prawie całkowicie zniszczony pochówek 11, który sięgał w profil północny z widocznym warstwowanym zasypiskiem (fot. 3)⁶.

Należy zaznaczyć, że warunki eksploracji były bardzo trudne. Szkielety nakładały się jedne na drugie, pojedyncze kości poszczególnych osobników mogły się znaleźć w różnych miejscach, co zostało wykazane w analizie antropologicznej. Łącznie po stronie zachodniej zidentyfikowano jedenaście pochówków (1–11). Były one ułożone blisko jeden drugiego w linii północ-południe w kilku warstwach, z głowami skierowanymi na południe lub na północ. Pochówki były dociśnięte do krawędzi jamy i przemieszczone oraz częściowo zdeformowane mechanicznie (fot. 4). Żołnierze byli przypuszczalnie pochowani w umundurowaniu i bieliźnie, o czym świadczyły rozłożone resztki tkanin, guziki, pozostałości oporządzenia oraz przedmioty osobiste (monety, łyżka z aluminium – fot. 5).

Wspólnie z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków Delegaturą w Chełmie podjęto decyzję o eksploracji luźnych kości i całych szkieletów pochówków tylko z warstw stropowych, które zostałyby zniszczone w wyniku inwestycji. Dlatego wyeksplorowano i pobrano do badań antropologicznych tylko pięć pochówków (1, 2, 3, 4, 6).

Dla potwierdzenia ciągłości grobu w niższych warstwach założono odkrywkę 1 o długości 1,8 m, która łączyła zachodnią krawędź wykopu 1 z licem zewnętrznym muru ogrodzeniowego cmentarza. Zbadano w niej wkop budowlany, który zniszczył grób masowy nr 1, oraz dolne warstwy grobów. Na podstawie czaszek zidentyfikowano w dwóch dolnych warstwach kolejne pochówki od nr 12 do 20 (fot. 6).

Na północ od odkrywki nr 1 w profilu wschodnim wystąpił obiekt nr 1, który zinterpretowano jako negatyw słupa z drewna. Miał średnicę ok. 30–35 cm, ścięte dolne krawędzie i zachował się do głębokości 35 cm. Podczas eksploracji wypełniska nie znaleziono zabytków.

Po badaniach wykop i odkrywkę zasypano.

W części południowej odczyszczanej skarpy wystąpiło kolejne zaciemnienie (ślady wkopu) o długości lub szerokości ok. 5,6 m (fot. 7). Zidentyfikowano je jako kolejny grób nr 2⁷. Przy oczyszczaniu zarysu nie występowały kości, dlatego zdecydowano się założyć mały wykop o wymiarach (1,2 x 1,4 m). W części stropowej przy murze uchwycono wkop z zawartością drutów i gwoździ, co wskazuje na jego powojenną metrykę. Uszkodził on nieznacznie jamę grobową. W trakcie badań uchwycono jej zachodnią krawędź i w stropie twardą kredę przemieszaną z siwoszarą ziemią⁸.

---

⁶ Widoczne na fotografii kości w stropie wyjęto i wkopano w tym miejscu znacznie głębiej.

⁷ Początkowo uważano, że jest to kolejny grób masowy.

⁸ Warstwa (js, 4) określona jako zasypisko stropów grobów masowych.

Pod nią na głębokości ok. 180 cm od powierzchni wystąpiła twarda warstwa białokremowej kredy, która wskazywała na charakter calcowy. Jednak po sprawdzeniu okazało się, że była ona także zasypiskiem nad dwoma pochówkami na dnie jamy grobowej wkopanej w kredową skałę na głębokości ok. 2 m. Szkielety znajdowały się obok siebie i były ułożone na plecach z głowami w kierunku wschodnim (fot. 8). Nie natrafiono na żadne zabytki, które pomogłyby w identyfikacji zmarłych. Z powodu dużej głębokości grobu i braku zagrożenia inwestycją pochówków nie ekshumowano⁹. Dlatego wykonano dokładną dokumentację fotograficzną, ze szczególnym uwzględnieniem czaszek dla potrzeb analizy antropologicznej.

Po badaniach wykop zasypano.

W odległości ok. 80 cm od zachodniej krawędzi grobu nr 2 na krawędzi skarpy zaobserwowano kolejne zaciemnienie o długości lub szerokości ok. 2,5 m. Ze względu na to, że występowało na podobnym poziomie zalegania i miało zbliżone zasypisko jak w badanych grobach 1 i 2, określono go wstępnie jako grób nr 3 (por. fot. 7). Podczas oczyszczania zarysów nie znaleziono kości ludzkich i zabytków.

W czasie badań pozyskano 77 sztuk zabytków (zinwentaryzowanych w inwentarzach masowym i wydzielonym)¹⁰. Wśród nich znajdowały się: guziki z metalu, kości i plastiku (25 szt.), fragmenty oporządzenia (15 szt.), fragmenty ceramiki naczyńowej datowanej na XX wiek (10 szt.), 4 monety (o nominałach 10 i 20 kopiejek) – fot. 9, łyżka z aluminium – fot. 10, nieśmiertelnik z metalu – fot. 11, skręcona pętla z drutu – fot. 12, czy mały ornamentowany kieliszek z metalu.

WYNIKI BADAŃ ANTROPOLOGICZNYCH

Zabezpieczone szczątki kostne zostały poddane analizie antropologicznej. Pierwszym etapem prac było odpowiednie przygotowanie materiału osteologicznego, polegające na jego oczyszczeniu i wysuszeniu. Etap ten ma duże znaczenie w przypadkach oględzin ofiar zbrodni, m.in. z uwagi na ustalenie przyczyny zgonu czy oceny mechanizmu powstania zmian urazowych. Przykładem mogą być otwory postrzałowe na czaszkach, którym często towarzyszą liczne szczeliny złamań kości czaszki, powodujące ich rozkawałkowanie. Zatem dopiero po żmudnym zebraniu i sklejeniu ze sobą wszystkich odłamków kostnych można wyodrębnić otwory postrzałowe czy przeanalizować przebieg towarzyszących im szczelin złamań.

Następnie przystąpiono do ułożenia poszczególnych kości w tzw. porządku anatomicznym w celu stwierdzenia, czy szczątki kostne należą do jednego, czy kilku

⁹ Należy zaznaczyć, że badania i analiza antropologiczna odbywały się na koszt inwestora.

¹⁰ Zabytki znajdują się w zbiorach Muzeum im. W. Ambroziewicza w Chełmie.

osobników, oraz ustalenia płci i wieku zmarłego na podstawie cech morfologicznych kości¹¹. Należy podkreślić, że możliwości w miarę precyzyjnej oceny wieku i płci często determinuje stan szczątków kostnych. Niejednokrotnie bowiem kilkudziesięcioletni okres przebywania kości w ziemi wiąże się z rozpadem różnych elementów szkieletu, który zachowuje się na przykład jedynie w postaci fragmentów kości móżgoczaszki lub trzonów kości długich.

Chociaż cechy dymorfizmu płciowego przejawiają się w budowie całego szkieletu (m.in. masywność, budowa, długość kości), to największą wagę przy ustaleniu płci zmarłych przykładą się do opisu miednicy i czaszki, gdzie cechy dymorfizmu płciowego u osób dorosłych są najsilniej zaznaczone¹². Przypadki wątpliwe, tzn. mające cechy pośrednie, oznaczone są często jako „płeć nieokreślona” lub „osobnik dorosły”. Zdecydowanie bardziej skomplikowanym i wymagającym dużego doświadczenia zadaniem dla antropologa jest ustalenie wieku zmarłych w chwili śmierci. Badacze niejednokrotnie podkreślają, że oznaczenia wieku u osób dorosłych zawsze jest obarczone pewną niedokładnością (nie ma jednej niezawodnej metody, osobnicy w tym samym wieku kalendarzowym mogą posiadać różny wiek kostny), dlatego też przy opisie wieku osobnika częściej od kategorii wiekowych, np. 40–45 lat, stosuje się szersze przedziały wiekowe np. *maturus*, *senilis*¹³. Podkreślić należy, że największe znaczenie dla ustalania wieku kostnego osób dorosłych ma ocena zmian zachodzących w obrębie spojenia łonowego, końców mostkowych żeber prawdziwych, stan obliteracji (zasklepienia) głównych szwów czaszkowych, stopień starcia koron zębowych oraz nasilenie zmian inwolucyjnych w szkielecie postkranialnym, zaś a u osób młodszych ocena stopnia kostnienia szkieletu i uzębienia¹⁴.

Następnym elementem badań było obliczenie przyżyciowej wysokości zmarłych na podstawie pomiarów kości długich i odniesieniu ich wyników do odpowiednich tabel¹⁵ oraz opis zmian w kośćcu o charakterze indywidualnym, wyróżniających daną osobę (np. wady rozwojowe lub wrodzone, urazy, uzębienie). Zwrócono również

¹¹ A. Bochenek, M. Reiche, *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa 1990; J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, „Arkansas Archeological Survey Research” Series No. 4, 1994; J. Piontek, *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań 1996.

¹² S. Byers, *Introduction to Forensic Anthropology. A textbook*, Boston 2005, s. 182.

¹³ W.M. Bass, *Human Osteology, A Laboratory and Field Manual*, Columbia, MO 2005, s. 12; T.D. White, P. Folkens, *The Human Bone Manual*, Amsterdam–Boston 2005, s. 363.

¹⁴ S. Ritz-Timme, C. Cattaneo, M.J. Collins, E.R. Waite, H.W. Schütz, H.J. Kaatsch, H.I. Borman, *Age estimation. The state of the art in relation to the specific demands of forensic practice*, „International Journal of Legal Medicine” 2000, vol. 113, No. 3, s. 129–136; C.O. Lovejoy, *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role In the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, „American Journal of Physical Anthropology” 1985, vol. 68, No. 1, s. 47–56.

¹⁵ W.M. Bass, *op. cit.*, J. Piontek, *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań 1996.

uwagę na ewentualne przypadki schorzeń dających obraz w układzie kostnym, opierając się na klasyfikacji według Judyty Julii Gładykowskiej-Rzeczyckiej¹⁶.

Analizie antropologicznej poddano szczątki kostne z pięciu pochówków (1, 2, 3, 4, 6) z grobu masowego numer 1 oraz grobu nr 2.

OPIS I STAN ZACHOWANIA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH

GRÓB 1.

POCHÓWEK 1

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana fragmentarycznie, niekształcona pośmiertnie, odnotowano kości mózgowcowej: kość czołowa (uszkodzona częściowo *post mortem* po stronie lewej), kości ciemieniowe, kości skroniowe i potyliczna, kości twarzoczaszki. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – częściowo obliterowany, szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany. Budowa kości czaszki dość masywna, przyczepy mięśniowe i guzowatość potyliczna wyraźnie zaznaczone (rzeźba silna).

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: dość dobrze zachowane kości, odnotowano kręgi szyjne (trzy całe, reszta we fragmentach), 12 kręgów piersiowych, pięć kręgów lędźwiowych, kość krzyżową, fragmenty żeber, trzy ułamki lewej i prawej łopatki, kości ramienne, prawe i lewe (częściowo uszkodzone) kości promieniowe i łokciowe, kości nadgarstków, palców lewej i prawej ręki (16 paliczków), fragmenty kości miednicznych. Ponadto odnotowano kości udowe, lewą kość piszczelową, kości strzałkowe (uszkodzone nasady kości), kości stępu, śródstopia i palców stóp.

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego całkowicie zossyfikowane. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia (próchnica koron zębów I2, P2, M3 szczęki prawej, M2 szczęki lewej oraz P1 prawej strony żuchwy), kamień nazębny.
- wyrośla kostne na kręgach piersiowych. Brak widocznych urazów lub bezpośredniej przyczyny zgonu.

Wysokość ciała: ok. 173 cm (według Pearsona), ok. 176,5 cm (według Trotter i Gleser).

Płeć: męska.

Wiek: *maturus* (35–40 lat).

¹⁶ J.J. Gładykowska-Rzeczycka, *Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych*, Poznań, 1976; *eadem*, *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach Polski*, Gdańsk 1989.

Domieszka kości innego osobnika (fragment końca dalszego prawej kości udowej, prawa kość piszczelowa i strzałkowa). Mężczyzna, osobnik dorosły.

POCHÓWEK 2

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana fragmentarycznie, uszkodzona część twarzowa, odnotowano kości mózgowcowe: kość czołowa (uszkodzona częściowo *post mortem*), kości ciemieniowe, kości skroniowe, klinową i potyliczną, częściowo kości twarzoczaszki. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*) oraz szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowane. Budowa kości czaszki dość masywna, przyczepy mięśniowe i guzowatość potyliczna wyraźnie zaznaczone (rzeźba silna).

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: dość dobrze zachowane kości, odnotowano 6 kręgów szyjnych, 12 kręgów piersiowych, 5 kręgów lędźwiowych, kość krzyżową, 37 fragmentów żeber, mostek, obojczyki i łopatki, prawą kość ramienną, kości promieniowe, prawą kość łokciową, kości nadgarstka prawego, 5 kości śródreżca i 12 paliczków ręki prawej. Ponadto odnotowano kości miedniczne, udowe, piszczelowe, kości strzałkowe, kości stępu, śródstopia i palców stóp.

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego całkowicie zossyfikowane. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia: hipoplazja szkliwa, bardzo silnie widoczna na zębach siecznych i kłach kości szczękowych;
- ślady po guzkach Schmorla na trzonach kręgów piersiowych.

Wysokość ciała: ok. 167 cm (według Pearsona), ok. 170,5 cm (według Trotter i Gleser).

Płeć: męska.

Wiek: *adultus* (20–25 lat).

POCHÓWEK 3 – MINIMUM 4 OSOBNIKÓW (NA PODSTAWIE KOŚCI ŁOKCIOWYCH)

Osobnik 1

Szkielet zachowany fragmentarycznie, czaszka częściowo uszkodzona.

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana fragmentarycznie (*calva*), uszkodzona część twarzowa (zachowany fragment szczęki i żuchwy), kość czołowa, kości ciemieniowe, kości skroniowe, klinowa i potyliczna. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – częściowo obliterowany, oraz szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany.

Budowa kości czaszki dość masywna, przyczepy mięśniowe i guzowatość potyliczna wyraźnie zaznaczone (rzeźba silna).

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: dość dobrze zachowane kości, odnotowano 2 kręgi szyjne, 8 fragmentów kręgów piersiowych, pięć trzonów kręgów lędźwiowych, kość krzyżową we fragmentach, liczne ułamki żeber, trzon mostka, obojczyki i łopatki, kości ramienne, kość promieniową lewą, fragmenty kości łokciowych, kości rąk, fragmenty kości miednicznych (łonowe uszkodzone), kości udowe, piszczelowe i strzałkowe oraz kości stóp (stepu, śródstopia i palców).

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego całkowicie zossyfikowane. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia: wada zgryzu (zęby silnie starte ukośnie, prawy I1 szczęki z uszkodzonym szkliwem), ognisko próchnicy korony zęba M2 prawego szczęki i P2 prawego żuchwy.
- *cribra orbitalia* widoczna w stropie oczodołów.

Wysokość ciała: ok. 161,5 cm (według Pearsona), ok. 165 cm (według Trotter i Gleser).

Płeć: męska.

Wiek: *maturus* (35–40 lat).

Osobnik 2

Szkielet zachowany fragmentarycznie.

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: brak.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: odnotowano dwa kręgi szyjne, 4 trzony kręgów piersiowych, 5 kręgów lędźwiowych, kość krzyżową, liczne ułamki żeber, fragment trzonu mostka, fragment lewego obojczyka, lewą kość łokciową, fragmenty kości promieniowych i ramiennych, kości rąk (nadgarstków, śródręcza i palców), fragment talerza kości lewej miednicznej, lewą kość udową oraz kości piętowe i skokowe.

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego częściowo zossyfikowane (nasady kości nie połączone całkowicie z trzonami, kość krzyżowa osobnika w wieku ok. 18 lat). Budowa dość delikatna, rzeźba dość słaba.

Zmiany patologiczne: brak.

Płeć: męska.

Wiek: ok. 18 lat.

Osobnik 3

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: brak.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragment prawej i lewej kości łokciowej.

Płeć: męska.

Wiek: osobnik dorosły.

Osobnik 4

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: brak.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragment prawej kości łokciowej i promieniowej.

Płeć: męska.

Wiek: osobnik dorosły.

POCHÓWEK 4

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana fragmentarycznie (*calva*) odnotowano kości mózgowiczaszki: kość czołowa (uszkodzona częściowo *post-mortem* po stronie lewej), kości ciemieniowe, kości skroniowe i potyliczna, kości twarzoczaszki: fragmenty szczęk, żuchwy, kości gnykowej. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – nieobliterowany, szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany. Budowa kości czaszki średnia, przyczepy mięśniowe i guzowatość potyliczna zaznaczone (rzeźba silna).

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: dobrze zachowane kości, szkielet prawie kompletny, odnotowano kręgi szyjne (trzy całe, reszta we fragmentach), 12 kręgów piersiowych, pięć kręgów lędźwiowych, kość krzyżową oraz guziczną, fragmenty żeber, trzon mostka, obojczyki, cztery ułamki lewej i prawej łopatki, kości ramienne, prawe i lewe kości promieniowe i łokciowe, kości nadgarstków, palców lewej i prawej ręki (19 paliczków), fragmenty kości miednicznych. Ponadto odnotowano kości udowe, piszczelowe, kości strzałkowe (uszkodzone nasady kości), kości stępu, śródstopia i palców stóp.

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego całkowicie zossyfikowane. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Zmiany patologiczne:

- schorzenia aparatu żucia (utrata przyżyciowa zębów 2 M1 żuchwy oraz M1, M2 szczęki lewej; ślad po ropniu przykorzeniowym M1 prawego żuchwy, silny kamień nazębny na 2I1, 2I2 żuchwy.
- zmiany degeneracyjne na końcu barkowym prawego obojczyka i analogiczne na wyrostku barkowym prawej łopatki;
- *cribra orbitalia* (1⁰) w prawym oczodole.

Brak widocznych urazów lub bezpośredniej przyczyny zgonu.

Wysokość ciała: ok. 163 cm (według Pearsona), ok. 166,5 cm (według Trotter i Gleser).

Płeć: męska.

Wiek: *adultus* (20–25 lat).

POCHÓWEK 6 (SZCZĄTKI KOSTNE 2 OSOBNIKÓW)

Osobnik 1

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana w dobrym stanie (*cranium*), kompletna, uszkodzona częściowo część twarzoczaszki. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – nieobliterowany, szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany. Budowa kości czaszki średnia, przyczepy mięśniowe i guzowatość potyliczna zaznaczone (rzeźba silna).

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: zachowany fragmentarycznie, odnotowano fragmenty dwóch pierwszych kręgów oraz trzony pozostałych, 6 kręgów piersiowych (oraz fragmenty trzonów 6 następnych), 5 kręgów lędźwiowych, ułamki żeber, lewy obojczyk i łopatkę, prawą kość ramienną, fragment nasady dalszej lewej kości promieniowej, kości łokciowe (lewa uszkodzona), 10 kości śródręcza, 20 paliczków ręki. Ponadto odnotowano fragmenty kości miednicznych, prawą kość udową, piszczelową oraz 5 kości śródstopia i 4 kości palców stóp.

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego całkowicie zossyfikowane. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Zmiany patologiczne: *cribra orbitalia* (2⁰) w prawym oczodole.

Płeć: męska.

Wiek: *adultus* (20–25 lat).

Osobnik 2

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: brak.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: zachowany fragmentarycznie, odnotowano kość krzyżową (we fragmentach, prawą kość ramienną (bez nasady bliższej), prawą kość promieniową i łokciową, fragment kości biodrowej, prawą kość udową (bez nasady dalszej)).

Zmiany patologiczne: brak.

Brak widocznych urazów lub bezpośredniej przyczyny zgonu.

Płeć: męska.

Wiek: poniżej 20. roku życia.

Grób nr 2

Szczątki kostne dwóch osobników, materiał osteologiczny nie został ekshumowany.

POCHÓWEK 1

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka zachowana fragmentarycznie, uszkodzona prawa strona kości czołowej, prawa kość ciemieniowa oraz prawa strona twarzoczaszki. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – częściowa obliteracja odcinka S2, szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany. Budowa kości czaszki średnia, przyczepy mięśniowe i guzowatość potyliczna zaznaczone.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: zachowany dość dobrze, odnotowano kręgi szyjne, piersiowe i lędźwiowe oraz kość krzyżową, mostek, żebra, obojczyki, kości ramienne, kości miedniczne oraz udowe (pozostałe kości znajdowały się poza obrębem wykopu).

Zmiany patologiczne: brak.

Brak widocznych urazów lub bezpośredniej przyczyny zgonu.

Płeć: męska.

Wiek: *maturus* (30–50 lat).

POCHÓWEK 2

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: zachowana w dobrym stanie (*cranium*), kompletna. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) – nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) – nieobliterowany, szew węglowy (*s. lambdoidea*) – nieobliterowany. Uzębienie prawie kompletne (brak zębów siecznych żuchwy). Budowa kości czaszki dość silna.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: zachowane kręgi szyjne, piersiowe, lędźwiowe, kość krzyżowa, żebra, kości lewej kończyny górnej, kości miedniczne, prawa kość udowa (pozostałe kości znajdowały się poza wykopem).

Stopień zaawansowania kostnienia: kości szkieletu postkranialnego całkowicie zossyfikowane. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Zmiany patologiczne: brak.

Płeć: męska.

Wiek: *adultus* (20–25 lat).

PODSUMOWANIE

W sześciu pochówkach grobu masowego nr 1 stwierdzono szczątki kostne minimum 10 osobników, należące wyłącznie do mężczyzn w wieku *adultus*, *adultus/maturus* oraz *maturus*. Zaś w grobie nr 2 odnotowano szczątki kostne dwóch mężczyzn w wieku *maturus* i *adultus*. Średnia wysokość ciała wyliczona na podstawie pomiarów kości długich u 4 mężczyzn wyniosła ok. 170 cm (według metody Trotter i Gleser).

Zaobserwowane na kośćcu poszczególnych osobników zmiany chorobowe i rozwojowe to głównie schorzenia aparatu żucia, takie jak: próchnica zębów, ubytki przyżyciowe, kamień nazębny. Tylko u jednego mężczyzny (pochówek nr 2) stwierdzono zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa. Z grupy tzw. wyznaczników stresu u trzech osobników stwierdzono przerost porowaty sklepienia oczodołu (*cribra orbitalia*), zaś tylko u mężczyzny (pochówek nr 2) defekty hypoplastyczne szkliwa. Hipoplazja szkliwa (niedorozwój szkliwa objawiający się w postaci liniowych zagłębień, dołków lub rowków) łączona jest zazwyczaj z niedożywieniem i chorobami zakaźnymi wieku dziecięcego¹⁷.

Cribra orbitalia natomiast uznawana jest za wynik anemii (niedokrwistości) w wieku wczesnej ontogenezy, którą powoduje niedobór żelaza w diecie (albo zaburzenia w jego przyswajaniu) lub też zakażenia pasożytami.

U żadnego z osobników nie stwierdzono śladów bezpośredniej przyczyny zgonu. Na czaszkach ani kościach szkieletu postkranialnego nie zaobserwowano stanów po przebytych urazach kośćca (złamaniach, amputacjach), obecność odłamków w kościach czy stanach po zabiegach medycznych (trepanacja, kraniotomia, zespolenie odłamów kostnych) lub otworów po ranach postrzałowych. Ze względu na stan i ilość zachowanego materiału kostnego uzyskane wyniki badań paleopatologicznych nie mogą mieć charakteru oceny ilościowej.

ANALIZA PRZEPROWADZONYCH PRAC

Przeprowadzone badania są bardzo istotne dla weryfikacji danych historycznych, które zaprezentował Andrzej Rybak w swojej publikacji dotyczącej Stalagu 319¹⁸ oraz planów inwestycyjnych miasta Chełm.

Na podstawie protokołu oględzin obozu z 11 kwietnia 1948 roku i trochę różniącego się w szczegółach protokołu z próbnej ekshumacji dokonanej 3 listopada 1948 roku ustalono, że na cmentarzu znajdowały się 52 masowe groby. Po pracach w 1963 roku zwiększono liczbę grobów do 57. Każdy z nich miał 20 m długości, 2 m szerokości oraz od 2 m do 3 m głębokości. Stwierdzono, że wewnątrz złożono 4 do 5 warstw zwłok. Były one zasypane warstwą ziemi grubości ok. 1 m. Na podstawie przeprowadzonych wywiadów przyjęto, że w jednym grobie mogło być pochowanych od 2000 do 3000 ludzi. Inne dane na podstawie obliczeń podają Szymon Datner i Andrzej Rybak. Wynika z nich, że na cmentarzu pochowanych zostało ok. 60 000

¹⁷ M. Skinder, A.H. Goldman, *Anthropological uses of developmental defects of enamel*, [w:] *Skeletal biology of past peoples: research methods*, red. S.R. Saunders, M.A. Katzenberg, New York 1992, s. 153–174.

¹⁸ A. Rybak, *Stalag 319. Międzynarodowy obóz jeniecki w Chełmie w latach 1941–1944*, Chełm 2009. Tam w rozdziale 10. znajdują się informacje dotyczące cmentarzy jenieckich Stalagu 319 A i 319 C, s. 225–227.

jeńców, co pozwala w sposób przybliżony ustalić, że w jednym grobie masowym pochowano ponad 1000 osób.

Badania grobu masowego w wykopie 1 wykazały, że zachowana w obrębie inwestycji długość wynosiła 15,5 m (por. fot. 3). Z wymiarów nie objętej inwestycją północnej części skarpy i końca muru cmentarza wynika, że cały grób miał prawdopodobnie 20 m długości w linii południe-północ (fot. 13). Nie uchwycono dokładnie szerokości grobu, ponieważ krawędź wschodnia znajdowała się pod murem (por. fot. 6), ale sondowanie szpilą zasypiska potwierdziło odległość 2 m między ścianami jamy grobowej wykopanej w twardej kredzie. Głębokość grobu wynosiła ponad 2 m. Po raz pierwszy ustalono, że zmarłych układano warstwami ściśle jeden obok drugiego na plecach lub bokiem z głowami skierowanymi na południe lub północ (por. fot. 4–6). Na podstawie zachowanych resztek tkanin, znalezionych i zinwentaryzowanych zabytków: guzików mundurowych metalowych radzieckich (wypukłych z centralnie umieszczoną gwiazdą na awersie), bieliźnianych lub z oporządzenia wojskowego – metalowych i kościanych, 4 monetach (10 kopiejek bez daty, 10 kopiejek z 1931 roku, 20 kopiejek z 1931 roku i 20 kopiejek z 1933 roku) – por. fot. 9, łyżki z aluminium – por. fot. 10, nieśmiertelnika radzieckiego z metalu wzór 1925 (w środku nie zachowała się kartka z danymi żołnierza) – por. fot. 11, można jednoznacznie stwierdzić, że w grobie nr 1 pochowano żołnierzy radzieckich¹⁹.

Obecność ubrań, opisanego wyposażenia, przedmioty osobiste i brak otworów po ranach postrzałowych potwierdzają ustalenia z badań historycznych, że żołnierze – jeńcy pochowani w tym grobie, zmarli śmiercią naturalną z powodu chorób zakaźnych lub stanu wycieńczenia²⁰.

Wydaje się także, że grób masowy nr 1 był jednym z pierwszych grobów tworzonego cmentarza, który rozbudowywano w kierunkach wschodnim i południowym, i można go wstępnie datować na rok 1941 lub początek 1942. Świadczą o tym znalezione resztki ubrań, mundurów i przedmioty osobiste. W późniejszym etapie zmarłych jeńców chowano rozebranych²¹.

Z obserwacji dokonanych w wykopie 1 oraz odkrywce 1 można sądzić, że albo podczas budowy muru i kopania rowu fundamentowego nie natrafiono na pochówki tego grobu, bo znajdowały się one głębiej, albo wydobyte szczątki ludzkie zostały zakopane już w obrębie cmentarza. Natomiast praca maszyn (koparek?), i widoczny w profilu wykopu rów fundamentowy, spowodowała nacisk ziemi w stronę zachodnią kształtowanej

---

¹⁹ S. Gołub, *Katalog zabytków*, [w:] *Las Borek w Chełmie. Zapomniane miejsce zbrodni hitlerowskich*, red. prowadzący K. Mart, Chełm, s. 81–157.

²⁰ A. Rybak, *op. cit.*, s. 226.

²¹ Informacja ustna Andrzeja Rybaka.

skarpy, przez co pochówki zostały dodatkowo dociśnięte (widoczne podczas badań były zdeformowania czaszek i spękania kości).

Zupełnie odmienny i nieznany ze źródeł historycznych jest grób nr 2, częściowo zbadany w wykopie 2 – por. fot. 7–8. W opisie badań wspomniano o możliwości istnienia w pobliżu kolejnego grobu nr 3 – por. fot. 7.

Być może w tej części nekropolii znajdowały się mniejsze rozmiarami groby, bądź pochowano w nich z nieznanymi powodów pojedyncze osoby i nie były to groby masowe. Andrzej Rybak wspomina, że na terenie cmentarza znajdowały się trzy krzyże wyznania prawosławnego i według relacji osób mieszkających w pobliżu obozu w tym miejscu pochowano oficerów radzieckich – lekarzy. Trudno na podstawie uzyskanych informacji z badań to zweryfikować. Niestety, szkielety były w złym stanie zachowania, bez śladów ubrań i wyposażenia. Wiek zmarłych określono w przypadku 1. pochówku na *maturus* (30–50 lat), a drugiego *adultus* (20–25 lat), co nie wyklucza możliwości pełnienia przez nich zawodu lekarza. Istotne są obserwacje, że pochówki położone są na wznak w odmiennej do grobu 1. orientacji głowami na wschód, a lewa ręka przy pochówku 2. była zgięta w łokciu, być może intencjonalnie (?). Może to świadczyć o celowej formie religijnego pochówku i powiązaniu ich z oficerami radzieckimi – lekarzami (por. fot. 8).

Za tezę o oddzielnych mogiłach z krzyżami przemawia także ich lokalizacja obok siebie na obrzeżu cmentarza, mniejsze rozmiary jam grobowych i brak pojedynczych szczątków ludzkich, co nie byłoby możliwe w przypadku wcześniejszej ekshumacji. Jednak pełne rozstrzygnięcie mogą przynieść jedynie weryfikacyjne badania wykopaliskowe z ekshumacją pochówków i pełną analizą antropologiczną.

Ogółem w grobach nr 1 i 2 zinwentaryzowano 22 pochówki. Osiem z nich poddano badaniom antropologicznym. Wykazały one, że szczątki ludzkie należały wyłącznie do mężczyzn, przeważnie młodych w wieku *adultus* (20–25 lat) oraz w mniejszej liczbie *maturus* (35–50 lat). Średnia wysokość ciała wyliczona na podstawie pomiarów kości długich u 4 mężczyzn wyniosła ok. 170 cm.

Badania jednoznacznie rozstrzygnęły i wytyczyły rzeczywistą zachodnią granicę cmentarza, która znajduje się w odległości ok. 2 m od lica zewnętrznego obecnego muru cmentarza! Opisane groby z pochówkami nadal są zlokalizowane w nowo ukształtowanej skarpie w obrębie parkingu z budynkiem przeznaczonym na cele gospodarcze.

WNIOSKI

Władze miasta Chełm powinny zastanowić się nad sprzedażą działek graniczących z cmentarzem na cele inwestycyjne. Strefa ochrony cmentarza powinna zostać uwzględniona w planie zagospodarowania przestrzennego. Od strony zachodniej sytuacja jest już nie do rozwiązania. Natomiast należy zwrócić uwagę na działki – na razie niezabudowane, graniczące z nekropolią od strony południowej. Według informacji mieszkańców na powierzchni występowały pojedyncze kości ludzkie! Wobec wyników przeprowadzonych badań nie należy wykluczyć wystąpienia nowych grobów także od tej strony.

Należy także wspomnieć o perypetiach w związku z pochowaniem ekshumowanych szczątków ludzkich. Początkowo przedstawiciele Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie i Oddziałowego Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie na spotkaniu z nowym właścicielem terenu obiecali realizację pochowania ekshumowanych szczątków ludzkich na terenie cmentarza. Później zaczęły się problemy i do dnia dzisiejszego trwa wymiana korespondencji pomiędzy Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Lublinie Delegaturą w Chełmie a wymienionymi instytucjami. Nikt nie chce nadal – po ponad dwóch latach od przeprowadzenia badań i ekshumacji – pochować szczątków ekshumowanych żołnierzy!

SŁOWA KLUCZOWE:

cmentarz, Stalag 319A i C, groby masowe, żołnierze radzieccy, II wojna światowa, Chełm

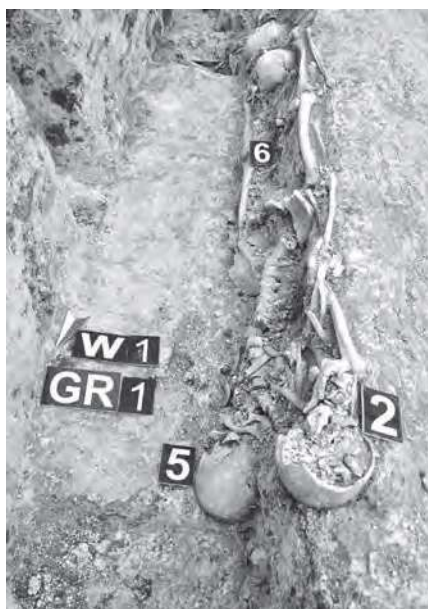
Fot. 1. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Widok skarpy przed podjęciem badań (skupiska kości ludzkich zasłonięte folią), fot. S. Gołub

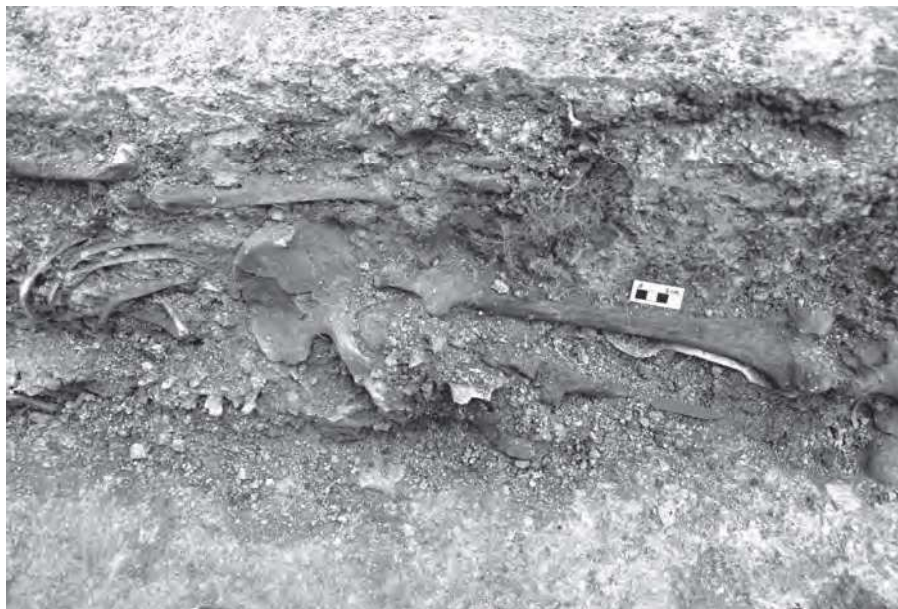
Fot. 2. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Wykop 1. Grób 1.
Pochówki po odczyszczeniu odsłonięte w stropie, fot. S. Gołub

Fot. 3. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Wykop 1. Grób 1.
Zniszczony pochówek 11, wchodzący w profil północny, fot. S. Gołub

Fot. 4. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Wykop 1. Grób 1.
Pochówki 2, 5, 6 (układ zalegania po odczyszczeniu), fot. S. Gołub

Fot. 5. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Wykop 1. Grób 1.
Pochówek 6 z łyżką aluminiową widoczną pod kością udową, fot. S. Gołub

Fot. 6. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Wykop 1. Grób 1.
Stropy pochówków 12–20 (warstwa głęboka), fot. S. Gołub

Fot. 7. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz.
Zarysy kolejnych grobów 2 i 3 w odczyszczzonej skarpie, fot. S. Gołub

Fot. 8. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Wykop 2. Grób. 2.
Pochówki 1, 2 po odczyszczeniu, fot. S. Gołub

Fot. 9. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C – cmentarz. Monety ZSRR o nominałach 10 i 20 kopiejek znalezione przy pochówkach 5–6 (widok po konserwacji), fot. S. Gołub

Fot. 10. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C. Łyżka z aluminium z pochówku 6 (widok po konserwacji), fot. S. Gołub

Fot. 11. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C. Nieśmiertelnik radziecki z metalu wzór 1925 znaleziony w okolicy pochówków 5–6 (widok przed konserwacją), fot. S. Gołub

Fot. 12. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C. Wykop 1. Grób 1.
Pętla z drutu (do wiązania rąk jeńców?) znaleziona w zasypisku, fot. S. Gołub

Fot. 13. Chełm, al. Przyjaźni. Stalag 319 A i C. Wykop 1. Widok z góry grobu nr 1
w relacji z murem cmentarza i grobami masowymi wewnątrz, fot. S. Gołub

Изложение

Неизвестные братские могилы кладбища для военнопленных Шталаг 319 А и С, обнаруженные в Хелме во время строительных работ

Проведенные археологические и антропологические исследования очень важны для проверки исторических данных и инвестиционных планов города Хелм. Братская могила № 1 была около 20 м в длину, 2 м в ширину и более 2 м в глубину. Здесь обследовано 20 захоронений. Установлено, что мертвых клали строго рядом друг с другом на спине или боком, головой на юг или север. По сохранившимся остаткам тканей и найденному антиквариату однозначно можно сказать, что здесь были захоронены советские солдаты. Следует предположить, что заключенные из этой могилы умерли естественной смертью, вследствие инфекционных заболеваний или истощения. Гробницы № 2 и № 3 были совершенно другими, меньшего размера. В гробнице № 2 находилось только два захоронения на дне могильной впадины, расположенные на спине головами на восток. Всего в могилах № 1 и № 2 инвентаризировано 22 захоронения. Восемь из них подверглись антропологическому исследованию. Они показали, что человеческие останки принадлежали только мужчинам, в основном в молодом возрасте *adultus* (20–25 лет) и несколько *maturus* (35–50 лет). Исследования однозначно определили и обозначили фактическую западную границу кладбища, которая находится примерно в 2 метрах от внешней стороны нынешней кладбищенской стены!

ABSTRACT

UNKNOWN MASS GRAVES OF THE STALAG 319A AND C PRISONERS OF WAR CEMETERY DISCOVERED IN CHEŁM DURING CONSTRUCTION WORKS

The conducted archaeological and anthropological research are very important for the verification of historical data and investment plans of the city of Chełm.

Mass grave no. 1 was about 20 m long, 2 m wide and over 2 m deep. 20 burials were examined there. It was established that the dead were layered strictly next to each other on their backs or sideways with their heads facing south or north. On the basis of the preserved remains of fabrics and found relics, it can be clearly stated that Soviet soldiers were buried there. It should be assumed that the prisoners from this grave died a natural death, due to infectious diseases or exhaustion.

Tombs 2 and 3, discovered in smaller sizes, were completely different. In tomb 2, only two burials located at the bottom of the burial cavity were arranged on their backs in a different orientation – with their heads facing east.

In total, 22 burials were catalogued in graves no. 1 and 2. Eight of them were subjected to anthropological research. They showed that human remains belonged only to males, mostly young in the age of *adultus* (20–25 years) and to a smaller number of *maturus* (35–50 years).

The research has unequivocally defined the actual western border of the cemetery, which is located approximately 2 meters from the outer face of the present cemetery wall!